

12. Logsdon J. M. Together In Orbit: The Origins of International Participation in the Space Station. – Monographs in Aerospace History #11, November 1998. – 52 p.
13. Mukund Rao, V. Jayaraman, K.R. Sridhar Murthy, N. Sampath and M.G. Chandrasekhar Commercialization of remote sensing – Issues and perspectives// Current science. – 10 april 1996. – Vol. 70, N 7. – P. 642-647.
14. Pirard T. Space Transportataion: Servises and new technologies in worldwide competition// Spaceflight. – 1995. – Vol. 37, N 9. – P. 290-296.
15. NSD №30, «National Space Policy», November 2, 1989 [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.bushlibrary.tamu.edu/research/pdfs/nsd/nsd30.pdf>

Аннотация

Рассматриваются американо-европейские отношения в сфере коммерциализации космического пространства. Анализируется взаимовлияние сотрудничества и соперничества между США и европейскими государствами в процессах коммерциализации космической отрасли. Раскрываются новые тенденции, которые имели место в этих процессах в 1990-х гг. Ключевые слова: коммерциализация космоса, космическая политика, международные коммерческие космические проекты.

Annotation

US-European relations in the commercialization of space is considered as well. Analyzed the mutual influence and rivalry between the US and European countries in the process of commercialization of the space industry. Reveals new trends that have taken place in these processes in the 1990s.

Keywords: commercialization of space, space policy, international commercial space projects.

УДК 94(477+438):323.1“1830/1860”

**Людмила Іванова
(Київ)**

ЗА ВАШУ І НАШУ СВОБОДУ. 1863 Р.

В статті визначаються особливості в розвитку національно-визвольних ідей українського та польського суспільного руху в 30 – 60-х рр. XIX ст.

Ключові слова: «історичні землі», польські просвітителі, ідеологічні концепції, новий етап визвольної боротьби, нові оцінки визвольної боротьби українського народу, народні школи, польське повстання, польські відозви, еволюція в суспільних поглядах.

«Позабудьмо, що минуло,
Візьмемсь рука в руку,
Простіть те, що колись було,
Так всю скінчим муку ...»

(з польської відозви 1862 р.)

Історія взаємовідносин польського і українського народів – це історія політичного, військового, міфотворчого і соціального суперництва за першість чи панівне становище на великих обширах Центрально-Східної Європи. Поряд з тим це історія перемог і поразок, утвердження імперських амбіцій та непримиренної кровопролитної ворожнечі, яка, зрештою, призвела до втрати суверенності обох народів наприкінці XVIII ст.

Видатний український історик М. Костомаров, окреслюючи національний характер та менталітет українців і поляків, відзначав їхні найдивовижніші спільні риси і писав, що вони стоять досить близько один до одного своєю «вдачею і основами народного характеру». Але, незважаючи на це, існує «безодня, яка розділяє поляків і українців, безодня, що ледве чи вдасться колись збудувати через неї міст» [1]. Ці слова ученого були висловлені за два роки до польського повстання 1863 р., яке захопило і Правобережну Україну.

Вони були, так би мовити, пересторогою для польської гонорової шляхти, яка не змогла подолати старі психологічні та ієрархічно-станові стереотипи мислення й бачення суспільного поступу, зокрема, в Правобережній Україні, заселеній українським селянством. З іншого боку були пересторогою головного критерію визвольних змагань в середовищі польської еліти за відродження своєї держави – це концепції «історичної Польщі від моря до моря».

Після юридичної ліквідації Польської держави через її поділи у 1793 – 1795 рр. між Росією, Прусією та Австрією, на теренах колишньої Речі Посполитої розпочалась активна, безперервна збройна та ідеологічна боротьба поляків за відродження своєї державності. Створюється велика кількість таємних організацій, гуртків, товариств, масонських лож. У перші десятиліття XIX ст. вони стали центрами поширення західноєвропейських демократичних ідей, проголошували гасла рівності, свободи, взаємодопомоги, які гуртували сили польського народу не тільки для наступальних збройних виступів за відновлення своєї держави в етнічних межах, але й на землях інших народів, якими Польща володіла від XV–XVII ст. Передусім, у полі зору польської еліти перебували землі Правобережної України.

Особливістю суспільного життя цього українського регіону було те, що тут зберігалась повна перевага землеволодіння польських поміщиків. Польському чиновництву і шляхті належали панівні позиції в усіх сферах адміністративного та економічного життя Правобережжя. За даними етнографічної експедиції під керівництвом П. Чубинського на початку 70-х рр. XIX ст. польській шляхті належало: 85% землі у Київській, 90% у Подільській, 92% у Волинській губерніях [2]. Крім того польські магнати і шляхта після поділів Речі Посполитої зберігали в межах Російської імперії всі свої права і привілеї.

Українське селянство, що становило 80% населення регіону, залишалось у повній кріпосній залежності від польських поміщиків. Соціально-економічне безправ'я українського селянства посилювалось релігійним і громадянським приниженням. Попри зневажливе ставлення польських вищих верств до населення Правобережжя, польські ідеологи національно-визвольного руху прагнули «залучити до польської національної справи незліченних українців» [3], аби з їхньою допомогою реалізувати справу відродження своєї держави.

Польське суспільство ще в попередні часи намагалося прихилити на свій бік світськістю і модернізмом більш освічених українських діячів на тих землях, які входили до складу Речі Посполитої. Багато з них за своїм світоглядом і політичною орієнтацією таки перетворились у «поляків». У новітній час, фактично, ідеї українства на Правобережжі традиційно сповідувала в основному релігійна еліта, що й визначало її, з одного боку, політично національну впертість та, водночас, з другого – неспроможність сформуванню програму національно-державницького будівництва.

У I половині XIX ст. польський та український визвольні рухи на теренах України розвивались паралельно, але мета в них була різна. Польський рух, що в сутності виріс із недавньої державницької історії, ще зберігав стару й добре організовану державницьки настроєну політичну еліту, спирався на свою національну й економічну спільноту. Український же рух, який тільки розпочинав формувати свою нову еліту, спирався на мовно-культурне відродження і боровся за визнання свого народу як окремого, самобутнього й спроможного до політичної самоорганізації. В один і той же час на Україну претендували – на сході Російська імперія, що з кінця XVIII ст. володіла більшою частиною українських земель і вважала їх своїми, а на заході – претендували поляки.

Польські привілейовані стани вважали українське населення частиною свого народу, яке мало свою регіональну, мовну і культурну особливість. І це було важливою засадою національної свідомості та ідеології польського суспільства. Хоча концепція «історичної Польщі», зрештою, стала однією з причин слабкості польського визвольного руху. Один із тодішніх польських лідерів визвольної боротьби Й. Лелевель так писав, заявляючи про свою прихильність до концепції «історичної землі»: «Всіляке зменшення давніх кордонів потрібно оцінювати як ущемлення інтересів нації (*тут – польської – авт.*), порушення її незалежності» [4]. Польські революційні кола вважали, що український і білоруський народи не здатні на самобутнє національне чи політичне самовизначення. Видатний польський поет А. Міцкевич навіть висунув тезу: «Мазур, литовець, жид і українець повинні передусім себе почувати поляками». Тож і знамените гасло польських революціонерів 30-х років «За вашу і нашу свободу!» практично не стосувалося українців, а відносилось тільки до російських демократів. Потреби українського та білоруського народів зводилися, на їхню думку, тільки до урівнення віросповідання, тобто, терпимості до православної церкви. Що ж до аграрних потреб, то демократи Патріотичного товариства на чолі з І. Лелевелем і конституціоналісти («Калішани») стояли на принципах ліквідації феодального права на хлібороба, запровадження оброку і звільнення селян без землі. Але навіть ці поступки польсько-шляхетські діячі не поспішали запроваджувати. Вони лише обіцяли поки що «батьківське» пілкування і незначні полегшення для селян [5].

Втім, варто підкреслити й те, що в польському вищому середовищі були люди з істинно демократичними поглядами на ситуацію. Вперше увагу шляхетства на долю українського народу в складі Речі Посполитої звернули польські просвітителі – Г. Коллонтай, Ф. Єзерський, Ф. Макульський, С. Сташиць, В. Стройновський та інші. У своїх публіцистичних працях кінця XVIII – початку XIX ст. вони проголошували ідеї рівності й суверенності всіх народів, засуджували жорстоку політику польського панства щодо українського селянства й закликали своїх співвітчизників відмовитись від старих поглядів, які можуть призвести до фатальних помилок у ставленні до українців [6].

Так, один із цих публіцистів – С.Сташиць – у своєму політичному трактаті «Пересторога Польщі» висловлював переконання, що «нерозумний егоїзм» «відштовхнув від Польщі войовничих козаків і змусив стати

ворогами (польської держави – *Авт.*)»[7]. Інший відомий публіцист і урядовець міністерства освіти – Г. Коллонтай – також закликав до рівності між різними народами і у виступах у сеймі (1789-1792), і у своїх працях. Зокрема, він слушно бачив причину визвольної війни українського народу в середині XVII ст. на чолі з Б. Хмельницьким та Коліївщини (1768), що охопила майже всю центральну Україну, в нехтуванні польським урядом і панством прав свободи та поваги до людини, в жорстокому національному гнобленні українців. «Якщо людина в самій собі знайде ту істину (тут свободу – *Авт.*), котру не знаходить у державному ладі, то вона неминуче повинна стати ворогом цього ладу. Хіба не відчувала цього людина в часи Хмельниччини? В часи останньої різанини на Україні?» [8]. Погляди таких публіцистів деякі польські громадські діячі зрозуміли тільки в 30-х роках XIX століття.

Якісно новий етап у переосмисленні українсько-польських стосунків розпочався після поразки польського повстання 1831–1832 рр.

Більшість його учасників опинилась в еміграції й перед ними постало важке питання – як бути далі, як продовжувати визвольну боротьбу, за державну незалежність Польщі, які причини невдач сучасної і минулої боротьби? Симптоматично, що польські патріоти усіх ідеологічних спрямувань головну причину пов'язували із відсутністю підтримки їхнього повстання з боку селянства і, особливо, українського селянства Правобережної України, територію якої польська шляхта і магнати вважали своєю. Щоправда, у справі подолання цієї проблеми кожна із сторін – консерватори, калишани, демократи – мала своє відмінне бачення.

Польська патріотична аристократія вважала обов'язком кріпосного українського селянства захищати інтереси своїх поміщиків, а, отже, і Речі Посполитої, як їхньої вітчизни. Конституціоналісти (калишани) ратували за надання селянам соціального, та економічного заохочення, щоб зробити їх своїми союзниками у боротьбі за Польську державу. Польські прогресивні демократичні діячі прийшли до висновку про необхідність визнати самобутність українського народу, а також про необхідність подолати старі соціальні та світоглядні, зрештою, і політичні стереотипи мислення, щоб покласти край багатовіковій ворожнечі та ненависті українського селянина до польської шляхти [9].

У справі формування нового погляду на українсько-польські стосунки велика роль належала письменнику М. Чайковському, польській еміграційній

громаді «Умань», товариствам «Віра, надія, любов», «Демократичному товариству» і, особливо, таємній організації «Співдружність польського народу» на чолі із Ш. Конарським [10].

Остання, з метою підготовки до нового польського повстання, проводила активну агітаційну роботу серед шляхти Правобережжя, закликала її сповідувати справедливість, перестати «бути тиранами», забути про канчуки. «Вважайте селян за братів, – звертався Ш. Конарський до поміщиків, – дайте їм жити спокійно – відразу ж зникнуть підпалювання, тривожний дзвін не порушуватиме вашого сну, закривавлена заграда не вражатиме ваші очі» [11].

Під впливом Ш. Конарського польські патріоти демократичної течії вже щиро вірили, що «без соціальної революції поляки повстати й повалити ярмо не зможуть, що ця соціальна революція необхідна як засіб, без якого неможливо перемогти ...»[12]. Проте, у своїй більшості польські вищі верстви позицію Ш. Конарського не підтримали. Уже в 1838 р. його діяльність була викрита жандармами. Він сам був заарештований і розстріляний (1839).

Шляхетсько-аристократичний склад польських визвольних сил в Україні органічно не міг сприйняти українських селян-кріпаків як рівних собі громадян. Та й українські селяни сприймали поляків лише з позицій соціального антагонізму – поміщиків-кріпосників, жорстоких управителів та наглядачів магнатських маєтків.

До того ж, ще таємні польські організації з їхніми найліпшими намірами фактично не працювали в середовищі саме селян-українців, бо вважали їх та українські землі власністю Речі Посполитої. Така позиція продовжувала існувати в польському русі й напередодні повстання 1863 р.

Один із польських лідерів 60-х рр. З. Сераковський заявляв, що українці добровільно прийняли «польську цивілізацію», то й увесь Правобережний регіон має увійти до складу нової Польщі. «Все, що думає про спільні справи, все, що читає і пише в Західному краї (тобто на Правобережній Україні – *Авт.*) – все це повністю польське», «польська цивілізація стоїть вище інших в Західному краї ... вона ліпше за все відповідає сучасним прагненням більш розвинених особистостей цього краю...»[13], підсумовував, польський демократ у 1862 році.

Недалекоглядний погляд частини польських патріотів неминуче повинен був призвести визвольні змагання за «історичну Польщу» до теоретичних і практичних прорахунків у майбутньому.

Поряд із тим наслідки діяльності польських таємних організацій у 30-і рр. були досить вагомими – вони вплинули на формування нового світогляду в середовищі польської молоді, особливо студентської, нового погляду на соціальну та національну проблему, взаємовідносини між українським і польським народами, отже і на історичне минуле та сьогодення.

У другій половині 50-х рр. XIX ст. спостерігається піднесення визвольної боротьби польської шляхти за відновлення своєї держави. Її особливістю буде те, що найактивнішу участь у визвольних змаганнях бере польська молодь, зокрема, студенти Київського університету св. Володимира. Тут більше половини студентів (55 відсотків) становили поляки [14], причому, 87 відсотків із них були вихідцями із шляхетсько-поміщицького середовища [15].

В другій половині 50-х рр. XIX ст. серед цієї молоді створюються численні таємні гуртки за принципом земляцтва – гміни, що об'єднували в тісне коло студентів певного регіону. У Київському університеті діяло 5 гмін, назви яких відповідали колишнім воєводствам Речі Посполитої: Волинська, Київська, Короняжська, Подільська й так звана Українська гміна, до якої входили студенти-поляки із Київщини, яких тут було близько 400 [16].

У 50 – 60-х рр. XIX ст. відбувається поляризація сил у польському студентському середовищі та його радикалізація по відношенню до українського народу. На зміну «балагульству» та «козакофільству», що ідеалізувало козацькі часи і традиції, утверджується нова суспільна течія – «хлопоманство», яка заперечувала міф про толерантні взаємини польського панства з українським селянством. Польська студентська молодь виявляла увагу та прихильність до українства через носіння селянського одягу, прилаштуванням до народного життя, або через інтерес до історії, мови, культури українського народу, деякі з них шукали свої українські корені [17].

Польські студенти невдовзі об'єднуються у велику таємну організацію «Тройницький союз», до складу якої увійшли гміни, створені із студентів за походженням із правобережної шляхти. Серед цих студентів-поляків виділявся окремий гурток пуристів, або хлопоманів на чолі з Фортунатом Новицьким [18], який прихильно ставився до українців. Хлопомани-пуристи,

за спогадами Б. Познанського, перебували під значним впливом європейських демократичних ідей, публіцистики О. Герцена, визвольних традицій українського народу [19].

Польські пуристи часто влаштовували подорожі українськими селами і записували народні пісні та оповіді. Інколи вони вбирались в український народний одяг, говорили про необхідність відкриття саме українських шкіл, чим досить серйозно стурбували і своїх польських лідерів, і університетських управлінців та урядових чиновників. У березні-квітні 1861 р. київський генерал-губернатор звернувся до попечителя Київського навчального округу і наказав йому заборонити студентам носити національний одяг, бо молоді люди, на його думку, надають цьому явищу «політичне значення – заяву про національності» [20].

Польське студентство радикально-демократичного напрямку Київського університету практично підійшло до нового бачення перспектив майбутньої визвольної боротьби за Польську державу. В їхній безпосередній діяльності та політичних проектах чітко простежується прагнення пов'язати польські визвольні змагання з аграрним рухом селян Правобережної України та з усім національним рухом українського народу.

Цікаво, що один із керівників польського повстання Оскар Авейде пізніше засвідчив, що ідеалом цих хлопоманів-пуристів було «коли не самобутня Україна, то, принаймні, цілковита внутрішня її автономія» [21]. Це було значним кроком уперед у налагодженні польсько-українських стосунків і передбачало не тільки порозуміння, а й серйозну їхню співпрацю у визвольній боротьбі.

Звичайно, цю групу польських пуристів засуджувала більшість учасників «Тройницького союзу», які й далі дотримувалися традиційних аристократичних поглядів і презирливо називали пуристів «галушниками» та «хохломанами». 1859 року від «Тройницького союзу» остаточно відійшла група пуристів кількістю в 15 осіб на чолі з В. Антоновичем. Вони утворили самостійний гурток хлопоманів, який був відкритий для всіх, хто цього бажав. Тож симптоматичним є зближення В. Антоновича та його гуртківців із українським студентством, яке 1859 р. в Київському університеті гуртувалось у Полтавське та Чернігівське земляцтва.

Згодом польські хлопомани почали співпрацювати зі студентською Київською Громадою в просвітницькому русі й узяли активну участь у створенні недільних шкіл для народу. Таку поведінку гуртківців, очолюваних

В. Антоновичем, польсько-шляхетське середовище сприйняло вкрай болісно та негативно і розцінювало як відхід від польської визвольної справи, як національну зраду у переддень підготовки до нового повстання.

Необхідно відзначити, що ідея співпраці з українським селянством побутувала і серед інших таємних польських організацій на початку 60-х рр. XIX ст. і знайшла своє втілення у створенні ще одного таємного товариства – Товариства навчальної допомоги польського народу (ТНДПН), або скорочено – Шкільного товариства. Його метою було організувати для української молоді безплатні польські народні школи, аби прищепити їй відчуття належності до польської нації та її культури і тим самим залучити до польського патріотичного руху. Ці школи прагнули перетворити українське селянство в польських союзників через освітньо-культурницьку асиміляцію.

На чолі цієї організації стояв комітет із 12 осіб, де провідну роль відігравали такі відомі революційні діячі, як І. Коперницький, М. Шембель та ін. Для цих шкіл готувалися підручники польською мовою, які мали переконати українців у тому, що вони – частина польського народу, а українська земля є частиною Польщі. Як засвідчили жандармські документи, в 1861–1862 рр. в Правобережній Україні було викрито 43 нелегальні школи при костелах, та в панських маєтках, [22] де вчителями були переважно студенти-поляки, а також ксьондзи, окремі польські шляхтичі.

Наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. XIX ст. польські діячі визвольного руху, готуючись до свого повстання, створюють й інші свої таємні організації, до яких залучають і польських студентів Київського університету. Під час польського повстання 1863 р. у Києві було створено Центральний Національний Комітет на Русі (так польські джерела називали територію України – *Авт.*). Незабаром він був перейменований у Жонд (уряд) на Русі, який очолив студент університету А. Юр'євич. Як свідчив О. Авейде, до складу цього комітету увійшла найбільша польська таємна організація «Тройницький союз» [23].

За спогадами учасників тих подій, вихованці Київського університету відігравали провідну роль у польському визвольному русі 60-х рр. на теренах Південно-Західного і Західного країв Російської імперії. Тільки в збройних загонах поляків участь взяло близько 200 польських студентів Київського університету²³. Чимало агітаційних студентських загонів виїздили на села й агітували українських селян брати участь у повстанні. Проте агітаційна

діяльність в Правобережній Україні серед місцевого населення не давала відчутних позитивних наслідків.

У процесі підготовки до повстання і польські і українські діячі визвольних рухів звертаються до народних мас. Але їхні цілі були різні. Польські діячі прагнули заручитися допомогою українських селянських мас лише у відродженні своєї держави «від моря до моря». Як стверджує один із сучасних польських істориків Стефан Кеневіч, провідники польського визвольного руху переслідували мету «втягнення хлопів (тобто – селян – *Авт.*) у боротьбу». Від самого початку вони навіть сподівались (січневі інструкції), що селянські маси добровільно приєднаються до повстання. Але в ході повстання ситуація зазнала змін. 29 квітня Жонд Народовий постановив скликати посполите рушення для майбутньої армії, щоправда – після жнив. Кожен повіт мав організувати військо. Але цей заклик селяни не підтримали, вони, нібито, говорили: «Прийде час, коли ми самі повстання зробимо, але вас там не буде» [24]. Як свідчать сучасники, польські провідники все ж боялись селянського руху – як польського, так і українського. Зрештою, нехіль селян польських і ворожий настрій селян українських змусив провідників повстання відмовитись від «допомоги хлопів», бо тоді, вважали вони, їхній рух міг вилитися б у революцію, а це було б великим ризиком [25]. Така перспектива, зрештою, мала утримати Жонд Народовий від посполитого рушення. Українські ж демократи вважали за обов'язок ліквідувати панування польських панів на українських землях, не допустити розриву етнічної української території по Дніпру та відновити територіальну і культурну єдність українського народу на всьому обширі розселень українського етносу.

Ця відмінність позицій двох напрямів національних визвольних рухів приводила до загострення національних проблем на Правобережжі. Не випадково вони залишалися домінуючими у програмах українських національно-демократичних організацій на Правобережній Україні (особливо яскраво це виявилось у діяльності Київської Громади).

Польська демократично налаштована молодь намагалась будь-що забезпечити собі підтримку з боку українського селянства. Польські молодіжні групи розгортають широку агітаційну роботу та організують розповсюдження великої кількості відозв до українського населення.

Цілу серію таких відозв до українського народу поширювали таємні польські організації та гурти. У 1861–62 рр. це були такі відозви: «Знайте,

люди, для чого цар військо тримає», «Хмара часів минулих і сучасних», «Поради старого діда», «До козаків, які нині селяни», «Голос Шевченка із Сибіру», «Всім і кожному передаючи в волості», «Польща наша нашим царством буде», «Русинський народе», «Рекрути» [26].

Особливу увагу привертає відозва, написана від імені Тараса Шевченка – «Голос Шевченка з Сибіру». На відмінну від польської аристократії та шовіністично налаштованої шляхти, які називали Т. Шевченка «лайдаком», що вмокає своє поетичне перо у кров і закликає селян до гайдамаччини, польські повстанці у своїй агітаційній роботі прагнули використати авторитет народного поета. Вони переконували, що Шевченко не помер, а перебуває на засланні в Нерчинську, що звідти він закликає селян до повстання проти чиновництва і царату: «Цар ледачий – на гілляку, щоб не мучив нас, повісимо, як собаку, коли прийде час». Та найголовніше, що поет, нібито, закликає українців об'єднатися з польськими інсургентами-повстанцями і навіть визначає їхню вищість у керівництві визвольного повстання: «Побратаймося з ляхами, даймо собі руки. Поробимо їх старшинами, то нас визволять з муки ...» [27].

Важлива особливість польських відозв полягала в тому, що всі вони були написані українською мовою і, як правило, у віршованій формі. Автори відозв висловлювали жаль та співчуття українському народові з приводу його важкого економічного становища і закликали піднятися на повстання разом із поляками, щоб відродити польську державу, бо «ляхи волю колись мали, та й нам не одкажуть». Польські патріоти твердили, що лише у спільній боротьбі українське селянство здобуде поліпшення свого життя: «Крикнем всі в одні слова: нехай Польська буде знова, бо як станем поляками, будем рівні із панами» [28].

Ці відозви характеризувалися елементами польського месіанізму та відсутністю чіткої соціальної програми. І ще: в тяжкій долі українців польські автори звинувачували тільки російський уряд. Поряд з тим автори уникали згадувати події визвольної боротьби українського народу проти пансько-шляхетського панування. Таке ставлення до українців викликане було намаганням зробити їх своїми союзниками у визвольних змаганнях проти російського царизму і не згадувати минулу історію гноблення їх польським панством.

У відозвах, як правило, звучав також заклик до примирення двох народів – забути старі образи і кривди, бо вони стають на перешкоді визвольним змаганням поляків та українців проти імперії:

Позабудьмо, що минуло,
 Візьмемсь рука в руку.
 Простіть то, що колись було,
 Так всю скінчим муку.
 Бо як будем возновляти,
 То москаль по волі
 Знов нас почне завертати
 До давней неволі [29].

Разом із тим у тих відозвах майбутнє українського народу вимальовувалось досить неясним і невизначеним. Лише обіцялось щасливе його життя в складі Польської держави. Разом і з тим масове звернення польських повстанців до українського селянства було новим явищем у польській визвольній традиції. Безумовно, воно стало підсумком тривалої боротьби в середовищі прогресивних течій визвольного руху поляків. Адже раніше українців не визнавали осібним народом, для польських шляхетських патріотів вони були тільки «бидлом»–худобою, чи, «холопами» – рабами. Тепер же українському народові пропонувався союз і навіть воля після відновлення польської держави. Цей факт свідчив про досить серйозну еволюцію поглядів у середовищі діячів польсько-шляхетського руху на території України.

Аргументом для агітації серед українських селян була препарована польськими авторами історія, якої, гадали вони, український народ не знає. Тож і твердили йому в цих зверненнях, що поляки (вони пишуть «ляхи», підробляючись під народну термінологію) українців «колись прияли, і ми їх любили». І тому закликали: «Любіть ляхів, як брат брата, це вам щира мова» [30] і т. п. Польська держава, говорилося у відозвах, має «права від народу, сам король під ними». Це був натяк на принцип обрання короля польськими магнатами.

Що мали отримати українські селяни у випадку відновлення польської держави? Становище їхнє буде легшим, аніж у російській імперії, – відповідають автори відозв, – не буде здирників, податки зменшаться, а до війська братимуть тільки панських дітей–шляхтичів, «чин добувати». Проте українцям не можна виступати самим, «а ляхів більше питати». Національна і

аграрна тематика в цих агітаційних відозвах була відсутня. Тільки одна відозва («Усім і кожному») обіцяла вирішити земельне питання шляхом закріплення за усіма селянами – учасниками повстання – наділів «кожному на віки», якими вони володіли [31]. Іншої землі обіцяно не було.

Така перспектива не могла, зрозуміло, привабити українських селян. І навіть коли деякі польські радикали пішли на останню поступку в так званих «Золотих грамотах», створених на Київщині уже під час польського повстання 1863 р., – українські селяни їм не повірили.

«Грамоти» обіцяли дозволити на селах встановити органи самоврядування, проголосити рівність селянського стану «в правах з іншими мешканцями краю», узаконити право навчатись у школах для селянських дітей, (щоправда, невідомо, будуть це польські чи українські школи) і потім займати державні посади, пообіцяли також релігійну рівність і навіть безплатно віддати селянам землю – по 6 моргів, або замість них – посмертно сплачувати грішми за участь у повстанні [32]. Селяни і цим обіцянкам «Золотих грамот» не повірили. Соціальну прірву неможливо було подолати протягом декількох днів чи тижнів. Для українських селян польські повстанці, передусім, були представниками польського шляхетства, яке зневажало їхні людські почуття і права, яке віками несло їм національне та економічне гноблення.

Тож польським патріотам не допомогли ні умовляння, ні обіцяні мізерні пільги, ні залякування, як і спроба звернутися до авторитету М. Залізняка та І. Гонти, які очолювали велике селянське повстання – Коліївщину. В Радомишльському повіті, наприклад, селяни с. Мирівці після оголошення «Золотої Грамоти» схопили всіх польських інсургентів, пов'язали і здали представникам місцевої влади. Те ж саме було зафіксовано у селах В'язівці, Мокіївці, Івниці, Насташках, Єзерній та в інших селах Київщини, Черкащини, Волині. Не допомагало полякам і удавне братання із селянами. Православні священики не бажали зачитувати «Золоту Грамоту» перед прихожанами, волосні старшини і виборні не визнавали її законність, селяни відмовлялися подавати польським повстанцям–шляхтичам хліб і сіль на їхню вимогу.

Польські агітатори інколи силою зброї змушували українських селян слухати зміст тексту грамоти і брати гроші та саму грамоту. Але як тільки інсургенти покидали село, селяни озброювались чим могли, наздоганяли польських повстанців й ув'язнювали їх. Гроші, які інколи давали їм

повстанці, грамоту та шляхтичів вони доставляли до поліційного відділку або у розташування урядових військ, що придушували бунтівний виступ поляків. Крім того, українське населення Київського, Радомишльського, Бердичівського, Таращанського, Липовецького, Сквирського повітів з величезним завзяттям виловлювали рештки розгромлених царськими військами польських загонів шляхти, що переховувалися в лісах.

У цей час, за свідченням сучасників, на вулицях Києва можна було спостерігати дивну картину. Селяни, озброєні косами, сокирами, вилами, супроводжували колони заарештованих ними польських повстанців, яких вони десятками і сотнями доставляли у поліцейські відділки. А їм услід жителі міста кричали «Жарити!» [33].

Як бачимо, документи-прокламації, які поширювались серед українських селян, не мали особливого агітаційного впливу. Лише кілька десятків селян-українців польські повстанці змогли залучити на свій бік, та й то примусово. На їхній бік не перейшов жоден військовослужбовець із українців на території України. Хоча на землях Царства Польського, Литви і Білорусії у «лавах польських загонів було 50 військових за походженням українців» [34]. Серед них видатну роль відіграв брат відомого українського вченого-мовознавця і фольклориста, учасника Харківської Громади О. Потебні – Андрій Потебня.

На території Польщі він створив таємну революційну організацію «Комітет російських офіцерів», яка допомагала повсталим полякам здобувати свою незалежність на терені етнічної Польщі. Проте їхня справа не увінчалась успіхом. Зазнало поразки і повстання польської шляхти на теренах України. Спроба деяких київських громадівців на чолі з В. Синегубом та В. Пилипенком підняли селян Лівобережної України, (Переяславщини) на підтримку польських повстанців, також зазнала невдачі. Документи свідчать про їхній тісний зв'язок з польськими інсургентами Л. Потоцьким і братами П'ясецькими [35].

На протигагу полякам українські демократичні діячі у своїх відозвах, закликають український народ здобути собі не лише землю, а й волю. Про це, наприклад, ішлося у прокламації громадівця П. Чубинського «Усім добрим людям» (Бориспільський гурток). У документі нагадувалося про славнозвісну Коліївщину 1768 р. і містився заклик до селян підняти всенародне повстання: «битись із панами за правду, за волю, за козацьку долю, бо як ви вільні, всі рівні. Ваша земля, ваша воля – Боже царство» [36]. Отже, тут не містяться

заклики підтримати польських повстанців, а навпаки, згадується про всенародну боротьбу проти польського панування у Правобережній Україні.

Українські відозви-звернення до українського народу розповсюджувалися серед селян Правобережної і Лівобережної України. Такими були пісні-відозви українського письменника Анатолія Свидницького. В них він закликав народ узяти в руки ножі, вмочити їх у панську кров і спрямувати проти панів і царя. Його пісні «Вже більше літ двісті», «У полі доля стояла» та інші поширювали учасники Київської Громади В. Синегуб, С. Плещенко, В. Пилипенко.

Таємні організації, що діяли в Україні – у Катеринославі («Клуб піквіків» М. Балліна), Харкові («Клуб чесних і благородних людей» – його ж) та інші, діяли в російському загальнодемократичному контексті і ні української національної ідеї, ні інтересів польського визвольного руху не захищали. Щоправда, Баллін згодом визнав деякий вплив на нього «націоналізму», тобто, українського визвольного руху, внаслідок чого він висував у програмах своїх організацій питання конституції, самоврядування і автономії [37]. Хоча в цілому визначав себе як соціаліст «у найрадикальнішому значенні цього слова».

Серед подібних організацій в Україні спробу допомогти польським повстанцям здійснило «Одеське революційне агентство» [38], до складу якого входили і поляки. Воно готувалось підняти повстання українських селян одночасно із повстанням поляків. Керівник цієї організації Павло Шеміот навіть написав спеціальне звернення до українських селян, яке було передане селянинові Дяченку в село Стурдзовку. А один із членів товариства Федоров, котрого, як з'ясувалося згодом, заслано було в організацію як провокатора, був відправлений в інші села, «щоб підняти народ проти уряду і запевнити їх, що тепер земля не поміщицька, а їм належить» [39]. «Агентство» було швидко розкрито жандармами. Але діяльність цієї організації цілком спрямовувалась на вирішення шляхетсько-польських інтересів. Як визначило слідство у цій справі її учасники намагались допомогти «з'єднатися полякам з малоросами і старообрядцями і влаштувати в Росії повстання проти уряду» [40].

Щодо українського народу і його національно-суспільних потреб, то це «Агентство» не мало ніякої програми.

Ще одна спроба останнього керівника польських повстанців Р.Траугутта – налагодити дружні стосунки і співпрацю між польськими та

українськими галицькими діячами визвольного руху, що мала місце в січні 1864 р., – також зазнала невдачі. Хоча керівництво польських повстанців уклало угоду із Львівською Громадою, згідно якої у разі допомоги повстанцям українці могли б увійти до майбутньої Польщі на правах найширшої демократії. Сам Р.Траугутт вважав повернення полякам Правобережної України справою нереальною (це ж стосувалось і Лівобережної України, чого домагалось праве крило польських патріотів) [41]. Проте ні Траугутт, ні його прихильники не могли навіть допустити думки про окремішнє державницьке існування українського народу.

Отже, ні прокламаційна діяльність польських ідеологів відновлення Польської держави, ні окремі їхні угоди з українськими групами і організаціями про взаємодопомогу успіху не мали. Всі ці факти яскраво засвідчили, що без вирішення національної проблеми, зокрема українського народу, неможлива була і перемога поляків за відновлення власної держави. Саме на цих позиціях стояли найвідоміші діячі та лідери українського визвольного руху 60-х рр. XIX ст.

Українська інтелігенція навіть морально не підтримала польських повстанців і продемонструвала свою повну байдужість до подій 1863 р. у Правобережній Україні. Київська і Петербурзька Громади відверто заявили про своє негативне ставлення до претензій польських патріотів на українські правобережні землі.

Більшість громадівців вважала, що результатом перемоги повстання 1863 р. може стати відновлення розколу української етнічної території (аналогічно дії умов Андрусівського договору 1667 р., внаслідок якого Україна була розділена по Дніпру між Польщею і Росією). Як відомо, така ситуація призвела б до унеможливлення відродження саме Української держави та зашкодила б українському національному рухові як такому.

Досвід боротьби показав польським патріотам необхідність більш реалістичного підходу до існуючої дійсності й оцінки територіальних претензій польської шляхти. Адже необхідно було рахуватися з наявним історичним фактом існування самобутності українського народу та його прагненням до вільного державницького розвитку. Та час був згаяний, повстання себе вичерпало, залучити українське населення на свій бік не вдалось.

З іншого боку досвід прокламаційної діяльності польського визвольного руху показав, що національно-визвольну проблему можна було

вирішити у комплексі із вирішенням політичного і соціального питання пригноблених імперією народів. Про це, до речі, наголошували діячі українського визвольного руху, зокрема, учасники Київської Громади. Самі ж польські прокламації 60-х рр. стали визначним явищем в еволюції суспільно-політичної думки, зокрема, на терені України. Це була чудова теоретична школа, в якій відгранювались найпекучіші суспільні проблеми, вироблялись нові погляди і напрямки дій, що стали визначальними у розвитку національно-визвольного руху як українського, так і польського народів.

Джерела та література

Костомаров Н.И. Две русские народности // Собрание сочинений в 3-х т. – Т. 1. – Кн. 1. СПб., 1903 – С. 54.

1. Труды этнографически-статистической экспедиции в Западнорусском крае, снаряженной Императорским русским обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные П.Г. Чубинским. – СПб.– Т.2 – С. 289.
2. Шпорлюк Р. Україна: від імперської периферії до суверенної держави // Сучасність –1996.– №12 – С.53.
3. Кеневич Стефан. Лелевель. – М.: Молодая гвардія, 1970. – С.144.
4. Баженов. Л.В. Политические течения в польском восстании 1831 г. на Правобережной Украине // Центральная и Юго-Восточная Европа в новое время. – М. 1974. – С. 164, Воронов И.П. Традиции русско-польских революционных связей в восстании 1830–1831 гг. в Королевстве Польском // Советское славяноведение. – М.: 1981, – №3.–С. 53-54.
5. Український і польський погляд на селянське питання // Вісник Черкаського університету. Історичні науки. – Черкаси: Черкаський НУ ім. Б. Хмельницького. – 2013, №9. – С.5-23.
6. Сташиць С. Предостережение Польше // Избранные произведения прогрессивных польских мыслителей. – Т. 1 – И.: Госполиздат, 1956 –С. 142–143.
7. Коллонтай Г. Последнее предостережение Польше // Избранные произведения прогрессивных польских мыслителей. – Т.1. –С.337.
8. Kieniewicz S. Stosunki polsko-ukraińskiw latach 1820–1870. – Materialy.– Warszawa, 1965.– С.137.
9. Див. Іванова Л.Г. Україна між Сходом і Заходом: українська національна ідея в суспільно-політичній думці 50–60-х рр. XIX ст. –К.: Дніпро. 2008. – С. 22-45.
10. Конарский Ш. Переходное состояние и окончание устройства общества. // Избранные произведения прогрессивных польских мыслителей. – Т.2. – С.142.
11. Рукопись в тюрьме. Сочинение дворянина Волынской губернии Каспера Мошковского // Русский архив. – 1909. – №4. – Кн.1.

12. Русско-польские революционные связи. – Т.1–М.: Изд. АН СССР, 1963. – С. 234.
13. История императорского университета св. Владимира. Составил М.Ф. Владимирский-Буданов. – К., 1884. – С.86.
14. Tabis Jan. Polacy na uniwersytecie Kijowskim. 1834–1863.– Krakow, Wyd. Lit., 1974. – С. 68.
15. Там само. – С.80.
16. Шпорлюк Р. Вказана праця. – С. 55.
17. Tabis Jan. Polacy na uniwersytecie Kijowskim. – С. 80-81; LossowskiPiotr, Mlynarsky Zygmunt. Rosjane, bialorusini i ukraincy w powstaniu styczniowym. – Wroclaw, Wyd. Zaklad narodowy im. Ossolinskich, 1959; Dunin – Wasowicz. K. Ukraina i ukraincy w powstaniu styczniowym. – Wroclaw, 1955. – С.2-3, Dubiecki Maryan. Mlodzez Polska w uniwersytecie Kijowskim. – К., 1909. –С. 68-69.
18. Познанский Б. Воспоминания. – М., Издание «Украинская жизнь», 1913 – С. 39.
19. ЦДІА у Києві. Фонд 442. Оп.811. – Спр. 68. –Арк.2, 20.
20. Показания и записки о польском восстании 1863 г. Оскара Авейде. – Москва – Wroclaw, Изд-во: АН СССР, 1961 – с. 274-278.
21. Общественно-политическое движение на Украине 1856–1862 гг. –К.: Наукова думка, 1963. – С. 93.
22. Показания и записки о польском восстании ... – С. 133, 277-278.
23. Снытко Т.Г. Студенческое движение в русских университетах в начале 60-х гг. и восстание 1863 г. // Восстание 1863 г. и русско-польские революционные связи. – М., Изд-во АН СССР, 1960. –С. 307.
24. Kieniewicz Stefan. Sprawa wloscianska w powstaniu styczniowym. – Wroclaw, 1953. – С. 337.
25. Там само. – С. 340.
26. ДАРФ в Москві. – Фонд 109. – I експ.– Оп. 1862 – Спр. 228, 374-375, 97 (ч. I).
27. Там само. – Спр. 62-65.
28. Там само.
29. Там само. – Спр. 228.
30. Там само.
31. Там само. – Спр. 374-375, 97 (ч.I).
32. Общественно-политическое движение на Украине ... – С. 64.
33. Архів М.П. Драгоманова Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАНУ. Од.зб. XXVI. – 150-216. Лист від 03.05.1863.
34. Дьяков В.А. Миллер И.С. Революционные движения в русской армии и восстание 1863. – М.: Наука, 1964 – С. 380.
35. ДАРФ в Москві – Фонд 109. – I експ. – Оп. 1862. – Спр. 230. – ч. 171. – Арк.– 23-24.
36. Там само. – ч. 38 (л) – Арк. 24.

37. Інститут рукопису НБУ НАНУ ім. В. Вернадського. – Баллін. П'ятьдесят лет моей жизни. Зошит третій. – Арк. 45.
38. Першина З.В. Очерки революционного движения на Украине. – Киев – Одесса: Вища школа, 1975. – С. 29, 48.
39. Общественно-политическое движение на Украине ... – С.19.
40. Там само. – С. 19, 57.
41. KieniewiczStefan. Rewolucyjnysojusz, polsko-rosijski w dobie powstania styczniowego // Związki rewolucjonistowpolskichirosijskichw XIX wieku. – Wroclaw–Krakow–Gdansk, 1972. – С. 19.

Аннотация

В статье определяются особенности в развитии национально-освободительных идей украинского и польского общественного движения в 30 - 60-х гг. XIX в.

Ключевые слова: «исторические земли», польские просветители, идеологические концепции, новый этап освободительной борьбы, новые оценки освободительной борьбы украинского народа, народные школы, польское восстание, польские воззвания, эволюция в общественных взглядах.

Annotation

The article defines the specific characteristics of the development of the national liberation ideas Ukrainian and Polish social movement in the 30 – 60's of the nineteenth century.

Keywords: “historic land”, the Polish Enlightenment, ideological concepts, a new stag of the liberation struggle, the new estimates of the liberation struggle of the Ukrainian people, public schools, the Polish uprising of Polish appeal, the evolution of public opinion.

УДК 94:303.683(476)

**Андрій Телегуз
(Київ)**

ПОХОДЖЕННЯ БІЛОРУСІВ: БАЛТСЬКА КОНЦЕПЦІЯ ЕТНОГЕНЕЗУ

З позицій міждисциплінарного підходу, на основі сучасних здобутків етнології, історії та археології, розглядається балтська концепція походження білорусів. Наголошується, що вони сформувалися внаслідок асиміляції низкою східнослов'янських груп у середині I тисячоліття н. е. давнього балтського населення Білорусі, яке було субстратом білоруського етносу. Зазначено нові напрямки у вивченні даної проблематики та перспективи подальших досліджень.

Ключові слова: білоруси, балти, слов'яни, етногенез, концепція, племена, етнос, народ.

Актуальність даного дослідження зумовлена тим, що у сучасних історичній та етнологічній науках не вироблено єдиного